4.
A nyelvi rendszernek és a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészete szövegnyelvészeti/szövegtani perspektívából nézve

1. A nyelvi rendszer és használata elemzésének általános szövegnyelvészeti-szövegtani aspektusai

Ahhoz, hogy a szövegnyelvészet/szövegtan és a rendszernyelvészet a szöveginterpretáció során egymással összehangolva tudjon „működni", a rendszernyelvészetnek ki kell tudni elégítenie a szövegnyelvészet/szövegtan által vele szemben támasztott követelményeket. Hivatkozva a 3. fejezetben röviden bemutatott példákra, én e követelmények közül a következőket tartom alapvetőeknek:

A mondatok rendszernyelvészete — a saját eszközeivel, vagy a szövegnyelvészet/szövegtan eszközeit is felhasználva — lehetővé kell tegye

a) a hiányos szövegmondatok teljes szövegmondatokká való kiegészíthetőségét és olyanokként való reprezentálhatóságát; ennek a követelménynek a teljesülése többek között elengedhetetlen a szövegmondatok között fennálló konnexitás, kohézió, koherencia, valamint a koreferenciarelációk explicit reprezentálhatósága számára;

b) a ténylegesen adott (hiányos) szövegmondatok levezethetőségét a szövegmondat-összetevők lineáris elrendezésével szemben indifferens (teljes) szövegmondat-reprezentációkból; ennek a követelménynek a teljesülése többek között elengedhetetlen a szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek explicit figyelembe vétele számára.

Az „a)"-val jelzett követelmény szemléltetéséhez lássuk a 3. fejezet 1.3. szövegének első három szövegmondatát. (A magukban álló számkódokkal ellátott szövegmondatok az eredetiek — a hiányosak! —, a „&" jelet tartalmazó számkóddal ellátott szövegmondatok a — kurzív részekkel — kiegészítettek.)

[1.] Egy Lévi törzséből való férfi elment, és feleséget vett saját nemzetségéből.

[1&] Egy Lévi törzséből való férfi elment, és *ő, a Lévi törzséből való férfi* feleséget vett saját (*az ő, a Lévi törzséből való férfi)* nemzetségéből.

[2.1.] Ez fogant és fiút szült.

[2.1&] Ez *a feleség* fogant, és *ez a feleség* fiút szült.

[2.2.] Látta, hogy milyen szép, ezért három hónapon át titkolta.

[2.2&] *Ez a feleség* látta, hogy milyen szép *a fiú, akit szült,* ezért *ez a feleség* három hónapon át titkolta, *hogy ő, a feleség fiút szült.*

Kommentár:

Az [1.] szövegmondat második tagmondatának kiegészítése szövegmondathatáron belüli szintaktikai megfontolások alapján hajtható végre.

Azt, hogy a [2.1.] szövegmondat *Ez* összetevője az [1.] szövegmondat *feleség* összetevőjével koreferens (más kifejezéssel élve: hogy a [2.1.] szövegmondat *Ez* összetevőjének az [1.] szövegmondat *feleség* összetevője az antecedense), nem utolsósorban azért tudhatjuk, mert az *Ez* összetevő jelöltjére vonatkozó állítmányok a *fogant* és *fiút szült*. Nem lenne ugyanis nehéz olyan [2.1'], illetőleg [2.1''] szövegmondatokat alkotni, amelyekben az *Ez* összetevő az [1.] szövegmondatnak az *Egy Lévi törzséből való férfi*, illetőleg a *nemzetségéből* összetevőjével lenne koreferens; azaz a szövegmondathatáron átnyúló szintaktikai megfontolások önmagukban nem elégségesek.

Azt, hogy a [2.2.] szövegmondat *látta* és *titkolta* állítmányának implicit alanya a [2.1.] szövegmondat *Ez*, (illetőleg ennek közvetítésével az [1.] szövegmondat *feleséget*) összetevőjével koreferens, talán még kizárólag (szövegmondathatáron átnyúló) szintaktikai megfontolás alapján megállapíthatjuk. Annak megállapítása azonban, hogy a *milyen szép* állítmány implicit alanya a *fiú (akit szült)* már valamivel komplexebb, és még komplexebb a *titkolta* állítmány implicit tárgyának explicitté tétele, amelynek során azt is el kell döntenünk, hogy ez a tárgy a [2.1.] szövegmondatnak a *fiút*, vagy a *fiút szült* kifejezésével kell-e koreferens legyen.

A kiegészített szövegmondatok ezzel szemben mind a konnexitást és kohéziót, mind a koreferenciát világos(abb)an mutatják. A koreferencialitás reprezentációja természetesen csupán akkor válik egészen világossá (egyértelművé), ha koreferenciaindexeket alkalmazunk! (Lásd a szóban forgó szöveg koreferenciaindexekkel kiegészített változatát a 3. fejezetben.)

Van azonban a kohéziónak (és a parciális koreferencialitásnak) egy dominánsan t e z a u r i s z t i k u s lexikai oldala is. Ezzel találkozunk például a 3. fejezet 1.2. szövegének „3"-mal jelzett koreferencialáncában. E lánc olyan elemeire gondolok itt, mint például: *tenger*, *kikötő, világítótorony, hajó, fedélzet.*

Ezeknek az elemeknek a „rokonságát" csak egy tezaurisztikus elrendezést is tartalmazó lexikon (egy sajátos struktúrával rendelkező szótár) segítségével tudjuk explicitté tenni, és csak az e lexikon által megengedett határig.

A „b)”-vel jelzett követelmény kielégítése szükségességének belátásához itt nem kívánok külön példákat hozni, ehhez elegendő a 3. fejezet 2. alfejezetében tárgyalt bármely szövegre gondolnunk.

A fentiekben az „a)”-val és a „b)”-vel jelzett két követelmény a szövegmondatok reprezentációjára vonatkozóan más megfogalmazásban többek között a következőket jelenti:

Ezekben a reprezentációkban megkülönböztetendők

– a (kiegészített) szövegmondatok összetevőinek — az egyes esetekben ténylegesen adott szövegmondatösszetevő-sorrendekre tekintettel nem lévő — szövegmondathatárokon belüli grammatikai relációit jelző elemek;

– a szövegmondat-határokon belüli lexikai elemek, valamint a szövegmondathatárokon belüli és az azokon túlmutató koreferenciarelációkat egyaránt jelző elemek, végül

– az egyes esetekben ténylegesen adott grammatikai (morfológiai) formáknak és a szövegmondatösszetevő-sorrendeknek a grammatikai relációkat mutató reprezentációkból való levezetéséhez szükséges információk.

A következőkben az ezeket a követelményeket kielégíteni szándékozó (a mély és a felszíni struktúrák megkülönböztetésére emlékeztető) reprezentációk létrehozásának egyik lehetséges módjára vonatkozóan kívánok néhány megjegyzést tenni.

2. Megjegyzések a bővítetlen egyszerű mondatok reprezentálásához

Vizsgáljuk itt bővítetlen egyszerű mondatként a fenti példa „[2.1.]”-gyel jelzett szövegmondatának első tagmondatát:

– kiegészítetlen változatban:	[2.1/1.]	Ez fogant.
– kiegészített változatban:	[2.1/1&]	Ez *a feleség* fogant.

Ahogy fentebb már utaltam rá, a koreferenciarelációk egyértelmű reprezentálásához célszerű úgynevezett koreferenciaindexeket alkalmazni. Használjuk itt ugyanazokat az indexeket, amelyekkel a 3. fejezetben a szóban forgó szöveg tárgyalásakor már találkoztunk. Ezek közül az indexek közül a választott példa tárgyalásához a következő kettőre van szükségünk:

i01 = A LÉVI TÖRZSÉBŐL VALÓ FÉRFI,

i02 = A FELESÉG,

(pontosabban: A LÉVI TÖRZSÉBŐL VALÓ FÉRFI FELESÉGE),

(a koreferenciarelációk szempontjából egész pontosan: i01 FELESÉGE).

A [2.1/1.]-nek lineáris sorrendet megtartó, koreferenciaindexet használó, de azt nem értelmező, valamint explicit módon a grammatikai relációkat sem mutató reprezentációja:

i02 fogant.

A [2.1/1.]-nek a — szóban forgó szövegmondatban ténylegesen adott lineáris elrendezésére tekintettel nem lévő — grammatikai relációkat mutató, valamint koreferenciaindex(ek)et használó és azokat értelmező (bár még nem teljes és még jól formáltnak sem tekinthető) reprezentációja ezzel szemben a következő lehet:

[fogant]{r_1: i02},
ahol i02-re áll, hogy **[feleség(e)]{r_2: i02, r_3: i01}**,
és az i01-re áll, hogy **[*Lévi-törzséből-való-férfi]{r_4: i01}.**

Ezekben a reprezentációkban „[]” zárójelben a predikátumok találhatók, „{}” zárójelben pedig e predikátumok argumentumai.

A *fogant* az adott esetben egyargumentumú predikátum (vki fogant), a nem jól formált **Lévi-törzséből-való-férfi* úgyszintén (vki Lévi-törzséből-való-férfi), a *feleség(e)* ezekkel szemben kétargumentumú (vki felesége vkinek).

Valamennyi argumentum két összetevőből áll: a koreferenciaindexből és egy „r_i”-vel jelölt úgynevezett szerepindikátorból, amely a koreferenciaindexszel jelölt individuumnak (személynek, tárgynak, helynek, eseménynek) a szóban forgó predikátum+argumentum(ai) struktúrában betöltött szemantikai funkcióját mutatja.

Azért hangsúlyoztam, hogy ez a reprezentáció jelen formájában (még) se nem jól formált, se nem teljes, mert többek között

– a benne található predikátum+argumentuma(i) struktúrákban nem minden predikátum jól formált, és a szerepindikátorok csupán rájuk utaló változókkal vannak jelezve, maguk a tényleges szerepindikátorok nincsenek megadva;

– ezek a struktúrák csupán relációkat jelző úgynevezett propozíciómagok, ahhoz, hogy propozíciókká váljanak minimálisan az szükséges, hogy őket tényállás-reprezentációkká kiegészítő idő- és hely-paraméterekkel lássuk el;

– nem jut bennük kifejezésre, hogy — propozíciókká válva — a tapasztalt, a feltételezett, a hitt stb. világ melyikének tényállás-reprezentációjává lesznek, és hogy kinek a világa ez a világ;

– nem jut bennük kifejezésre, hogy mint tényállás-reprezentációk a puszta kifejezésre juttatás, az állítás vagy a közlés modali-

tásával rendeltetnek-e a szóban forgó világhoz, s végül

– nincsenek egy (alkotói és/vagy befogadói) kommunikációszituációba ágyazva.

A rendszernyelvészet olyan reprezentációk megalkotását kell lehetővé tegye, amelybe ezek az információk adott szövegek interpretálásakor beépíthetők.

Természetesen ezek az én szövegtani koncepciómban szükségesnek tartott reprezentáció-struktúrák, valamint jólformáltsági és teljességi kritériumok, amelyeket más rendszerben más struktúrák, más kritériumok válthatnak fel. A szövegnyelvészeti/szövegtani követelmények viszont igen nagy valószínűséggel minden rendszerben ugyanazok maradnak.

(A reprezentáció e fejezetben tárgyalt aspektusaihoz részletesebben lásd a koncepciómat bemutató PETŐFI 1996a 4. fejezetét, amelyben a reprezentációs nyelvek szövegtani kérdéseit részletesebben tárgyalom.)

3. Megjegyzések a bővített egyszerű mondatok reprezentálásához

A bővített egyszerű mondatok reprezentálása néhány kérdésének tárgyalásához lássuk a fenti szövegpélda „[1.]”-gyel jelzett szövegmondatának első tagmondatát.

[1/1.] Egy Lévi törzséből való férfi elment.

Ez a tagmondat a koreferenciaindex alkalmazásával (első megközelítésben) a következő módon reprezentálható:

[elment]{r_1: i01},
ahol [i01]-re áll, hogy **[férfi]{r_2: i01}**,
[való]{r_3: i01, r_4: *Lévi törzse}.

A fentiekben felsorolt okok következtében természetesen ez a reprezentáció sem jól formált. Itt a *Lévi törzse* argumentum tekinthető egyfajta bővítésnek, amelyet egy jól formált reprezentációban úgyszintén koreferenciaindexszel kell helyettesíteni.

Ami az *elment* predikátumot illeti, elképzelhető, hogy azt a szöveg elemzésének megkönnyítése érdekében — mint esetleg valamennyi több argumentummal is szerepelni képes predikátumot — az alkalmazott rendszernyelvészeti eszköztár szótárában definiált maximálisan lehetséges számú argumentummal kellene reprezentálni, akkor is, ha az adott szövegmondatban ténylegesen nem fordul elő mindegyik. Ha itt csak a két (lehetséges) helyhatározói

bővítményre utaló argumentumot vennénk figyelembe, a reprezentáció a következő lenne:

[elment]{r_1: i01, r_5: x, r_6: y},
ahol r_5 a 'vhonnan', r_6 a 'vhová' argumentumszerepet jelzi x és y pedig magukat a helyeket. Az x és y (amennyiben az adott szövegmondatban jelezve van) egy jól formált reprezentációban természetesen szintén koreferenciaindexszel reprezentálandók.

A rendszernyelvészeti eszköztár nyilván lehetővé kell tegye az [1/1.] tagmondatnak a predikátum+argumentuma(i) struktúrából való levezethetőségét. (Az ilyen levezetésekhez szükséges információk, valamint más jellegű bővítmények reprezentációjának tárgyalásához lásd PETŐFI 1996a 4. fejezetét.)

4. Megjegyzések az összetett mondatok reprezentálásához

Az összetett mondatok reprezentálása megkívánja a kötőszók (az úgynevezett konnektívok) predikátum+argumentuma(i)nak struktúraként való reprezentálását.

A kötőszók ilyen jellegű kezelésével — valamint a fentiekben már alkalmazott koreferenciaindexek és az „i03" [= (A) FIÚ] index alkalmazásával — a [2.1.] szövegmondat például a következő módon reprezentálható:

[ÉS]{r_a: P_1, r_b: P_2},
ahol **P_1** azt a propozíciót jelzi, amelynek magja:
[fogant]{r_1: i02},
ahol i02-re áll, hogy **[feleség(e)]{r_2: i02, r_3: i01}**,
és az i01-re áll, hogy **[*Lévi-törzséből-való-férfi]{r_4: i01}**;

P_2 pedig azt a propozíciót jelzi, amelynek magja:
[szült]{r_5: i02, r_6: i03},
ahol i02-re áll, hogy **[feleség(e)]{r_2: i02, r_3: i01}**,
és az i03-re áll, hogy **[fiú]{r_5: i03}**.

* * *

A reprezentációkhoz fűzött megjegyzések befejezéseként a következőket szeretném hangsúlyozni:

Az itt — mint a lehetséges reprezentációrendszerek egyikeként — bemutatott reprezentációk alapstruktúrája minden esetben a predikátum+argumentuma(i)

struktúra, s mint ilyen viszonylag könnyen kezelhető; az, hogy az ezekben alkalmazott predikátumok lexikai szempontból mi módon kezelendők, az argumentumszerep-indikátorok milyen rendszerével célszerű dolgozni, valamint, hogy belőlük az adott szövegben ténylegesen előforduló formák (ide értve a névelők adott használatát is) és lineáris elrendezés milyen (a reprezentációkhoz rendelt) információk alapján és mi módon vezethetők le a legcélszerűbben, az adott elméleti keretben pontosan meghatározandó.

Akár az itt bemutatott, akár más reprezentáció-rendszernek a fő funkciója valószínűleg a szövegek szövegnyelvészeti/szövegtani szemléletének kialakítása, és e szemléletnek — nem pedig magának a rendszernek — egy-egy teljes szövegre való alkalmazása; az utóbbi célszerűsége ugyanis már közepes terjedelmű szöveg esetében is megkérdőjelezhető. (A szemlélet kialakítása azonban véleményem szerint megkívánja az oktatásban jelenleg többnyire alkalmazott mondatelemzési módszerek gyökeres megváltoztatását!)

Hogy ennek a szemléletnek csupán egyetlen vonására utaljak újra, a koreferenciaindexek alkalmazásának szükségességét és hasznosságát kívánom ismételten hangsúlyozni: ezen indexek alkalmazásának előnye, hogy explicit alapot teremt a szöveg-összefüggőség tárgyalásához és szemléltetéséhez, akár az indexek jelöltjeire, akár e jelölteknek a különféle szöveghelyeken különféle nyelvi formában történő megnevezéseire gondolunk. A koreferenciaindexek alkalmazása viszont nyilvánvalóan maga után vonja a mondatreprezentációk sajátos strukturálását!